
ЭТНОМӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ

ЯСИЫН ҚҰМАРҰЛЫ

КӨШПЕЛІЛЕР ЖӘНЕ ҚЫТАЙДЫҢ ОРТА ЖАЗЫҚ ЖЫЛҚЫ МӘДЕНИЕТІ*

В статье говорится о влиянии культуры кочеводства кочевников Евразии на культуру Средней равнины древнего Китая, отсюда мы видим неясные стороны культуры кочеводства у кочевников, особенно у тюркских кочевников.

Makalede Avrasya göçmenleri at kültürünün eski zamanlardaki Çin'in Orta düzündeki kültüre olan etkisi söylenmiştir. Ayrıca türk göçmenlerinin at kültüründeki bu zamana kadar bilinmeyen detayları görmek mümkündür.

Терістіктегі Хуаңхы алабы былай қалып, Шаңжияң алабындағы Чу елінің (楚国) әйгілі ақыны Жуаңзы (庄子) жылқы жырын жырлаған дәуірде, жылқы атасы – терістіктегі Түркілер мен басқа да алтай тілді көшпелілер ер қанаты, ел санаты – жылқыны қандай тілмен сипаттады екен?

Жуаңзының жылқы жыры: жылқы, жылқы міну Қытайдың орта жазығына терістіктегі көшпелілерден келгенімен, жылқы мәдениеті жағында қытайдың оңтүстігіндегі Чу елі орта жазықтықтардан көш бойы алда жүрген. Чу ақындары жылқы жырын тебірене жырлайды. Қытай тарихында Коңзы, Мыңзылармен терезесі тең тұратын Чу елінің философ ақыны Жуаңзының өлеңдері аттан екі елі айырылмайды [1]. Атты жырлауда ол қытай ақындарында алдына жан салмайды. Оның «Ат тұяғы» атты жырындағы, қарлы даладағы жүйткіген тұлпардың тұлпарын жырлауы, адамды қайран қалдырмай қоймайды. Қар жаумайтын оңтүстіктің Чаңжияң алабындағы ақыны қалайша қарлы даладағы «тұлпардың тұяғын» қар жауатын Сары өзен алабының ақынынан да артық жырлайды? Жаң Жиңмиң мырза: «Чулықтардың ат жалында ойнаған ерекшелігі тек көшпелі ұлттардың бойынан ғана табылады» деп жазады [1].

Чулардан соңғы қытай тарихындағы ең әйгілі жылқы жыры Ханудидің «Тұлпар жыры» екені белгілі. Батыс терістіктегі көшпелілердің сәйгүліктеріне ие болуды орта жазық әулеттері ұзақтан армандап келеді. Б. з. б. 104 жылдары Хан патшалығының шеріктері батыстағы Дад-уан елін шауып, оның сәйгүліктерін Қиыр Шығыстағы Сары өзен бойына үйір-үйірімен дүркіретіп айдап жеткенде, терістік сәйгүліктеріне көз айдын болып, сүйсініп, қуанышы қойнына сыймаған Хан патшалығының патшасы Хан Уди «Тұлпар жырын» жазды:

Тұлпар келді, қиыр батыстан,
Құба шөлдерден, жаттар бағынған.
Тұлпар келді, моншақтап тері,
Жолбарыс жонды, қағылез тегі.
Тұлпар келді, тақыр жондармен,
Шығысқа беттеп, шалғай жолдармен.
Тұлпар келді, күтілген сәтте,

---

* «Туркология» журналының 2010 ж. № 5-6 санында жарияланған «Көшпелілер және Қытайдың орта жазық жылқы мәдениеті» атты мақаланың жалғасы.

Көтеріп жалауын кім шығар шепке.

Тұлшар келді, ашылды қақпа,
Байланыш Құрым қалыпты артта.
Тұлшар келді, айдаһар – жаушы,
Әлемге тақтан көзіңді салшы, –

деп тебірене жылқы жырын шығарады [2].

Хан Удиден кейінгі қытай патшаларының ішіндегі жылқы жырын жазып, жылқы мәдениетіне барынша құмарқан патша Таң патшалығының патшасы Таңтайзоң Лишымин (唐太宗李世民) болды. Сонау Шаң патшалығы заманында Қытайдың орта жазығына терістік көпшелілері арқылы ене бастаған жылқы мәдениеті Таң патшалығы заманына жеткенде шарықтау шыңына жетті.

Таң Тайзоң және жылқы мәдениеті. Бұрынғы зерттеулерде көбінде жылқы міну, арбаға шегу және арба, ат әбзелдері, атқа мінумен бірге қару-жарақ, киім-кешек сияқтылар көбірек назарға алынған. Таң Тайзоң Ли Шыминнің қабірінен және оның өлеңдерінен терістік жылқы мәдениетінің тағы да мынадай үш үлгісі айрықша әйгіленеді: бірі – ат сыны; енді бірі – ат тұлдау; тағы бірі – атқа түркіше ат қою.

Ат сыны: Таңтайзоң Лишымин:

«Сүйекті, мүшелері салаланған (观其骨大丛粗),

жалы биік, кеуделі, алшы келген (鬣高意阔),

көзі бейне айнадай (眼如悬镜), басы созық (头若侧砖),

сирағы бұғы тектес жұмыр біткен (腿象鹿而差圆),

самұрық мойны жіңішке, ұзын туған (颈比凤而增细),

шоқтық сүйек жотадай дара қалып (后桥之下, 促骨起而成峰),

сіңірлері таспадай өрімделген (侧鞞之间, 长筋密而如瓣),

кұлағы бар шыршадай тікелейген (耳根铁勒, 杉材难方),

құйрығы ытқып аққан су сияқты (尾本高丽, 掘砖非拟),

іші жарау, тар мықын, күші мығым (腹平肱小, 自劲躯施之方),

мұрынды, тынысы кең аңқылдаған (鼻大喘疏, 不乏往来之气)» деп жылқы сынын айтады [3].

Міне, осы жылқы сыны ұлы Абайдың:

Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ,
Қой мойын, қоян жоңды бөкен қабақ.
Теке мұрын, салшы ерін, ұзын тісті,
Қабырғалы, жоталы болса күшті, –

деп келетін әйгілі жылқы сынымен қаншалық үндестік тауып жатқандығы айтпасақ та белгілі жай.

Қытай тарихында әйгілі жылқы жырларын жазған патшалар – Хан Уди мен Таң Тайзон. Осы екі патша да жылқы сүйген, астына тұлшар ойнақтатып, елін жылқы мәдениетін қабылдауға, жылқы мәдениеті арқылы елді қуаттандыруға берілген тұлғалар. Хан Уди терістік көшпелілерінен атты жасақ жасақтауды, атты жасаққа ебедейлі киім киюді, атты жасақтың қаруларымен қарулануды және басқа да атты жасақтың соғыс өнерлерін үйренді. Таң Тайзон армиясы түріктердің ат мініп, садақ тартуын ғана үйретіп қалмастан, ішім-жем, жатын орнына дейін түріктерге еліктетеді. Жеңіл атты жасақ Таң армиясының жауынгерлік қуатын барынша асырды. Қытай тарихында, орта жазық әулеттері өзін-өзі билеген тұстарында, дәл осы жылқы сүйген, елін жылқы мәдениетін қабылдауға бастаған екі патшалық тұсында қытай елі барынша құдіретін асырды, әлемге империялық айбатын танытты.

Ат құлағында ойнаған түркі көшпелілерінің жылқы мәдениетіне барынша құмарланған, орта жазықтағы патша әулеті Липымиңнің жазған осы жылқы сынының өзінен, ат жалында өмір өткізген көшпелі ата-бабаларымызда сонау бірінші мың жылдықтың орталарындағы түркі дәуірінде жылқы сынының қандай нұсқаларын шығарғандығын білуімізге болады. Қазақтың ескі батырлық жырлары мен ғашықтық жырларында екінің бірінде батырмен бірге астындағы тұлшары жырланатындығы, яғни, батырдың образымен бірге жылқы сыны беріліп отыратындығы арғы замандардан белгілі.

Таң тайзон Липымиңмен тұстас замандарда тасқа ойылып жазылған Орхон-Енисей ескерткішінен де біз түркі көшпелілерінің жылқы сынын байқап отырамыз. Бұлардан басқа Таң тайзон Липымиң өзі мінген ең таңдаулы тұлшарларына арнап түркілерше ат қойған [4. 182-209]. Қабірінің басына олардың мүсінін ойғызған, оларға арнап жыр жазған.

Жау қабірстаны және жылқы мәдениеті: Таң патшалығының әйгілі патшасы Таң тайзонның Жау қабірстандығы – Шанпи өлкесінің Личуанжиу (礼泉九) тауында. Жау қабірстандығы Таң патшалығы патшасының қабірі болумен ғана емес, ол ерекше жылқы мәдениетіндік түс алуымен де атағы жер жарған. Жау қабірстандығындағы алты сәйгүлік (陵六骏) қабірсаңдықтың терістік етегіндегі тасаттық текшесінің екі жағындағы (虎廊) ескерткішке ойылған алты сәйгүліктің мүсініне қаратылған. Бұл ойма тас ескерткіштер Жыңгуанның (贞观) 10 жылы (б.з. 636-жылы) орнатылған. Бұлар Таң тайзонның Қытайды бірлікке келтіріп Таң империясының іргесін бекемдеу жолындағы ұлы пайқастарда мініп қол бастап, жорыққа шығып, жауға шапқан кездерінде мінген әйгілі алты сәйгүлігі болған. Осы алты сәйгүлік биіктігі екі жарым метр, кеңдігі үш метрлік тас тақтаға ерекше

көркемдікпен ойылып, шығыс және батыс жаққа екіге бөлініп орнатылған. Алты сәйгүліктің барлығына түрлі-түсті ат қойылып, осы аттары да сәйгүлік мүсіндерінің жанына ойылып жазылған.

Осы сәйгүліктерге қойылған аттар неңдей мағына береді, ол қайсы тілден келген? Қай сәйгүліктің аты не деген сөз? - деген сұраулар ұзақ уақыт ғалымдардың талас-талқысына түсіп, шешімі болмай келе жатқан мәселе еді. Таяу жүз жылдан бері «Жау қабірлігіндегі алты сәйгүлік» еліміз ішкі-сыртындағы зерттеу түйіндерінің біріне айналды. Десе де бұндай зерттеулерде оның әсемөнерлік құны жағына баса назар аударылып, оның келіп шығу төркіні жабулы қала берді немесе ол туралы алуан түрлі болжамдар, тіпті, қате түсініктер де ортаға қойылды. Бұл сәйгүлік аттары туралы жапониялық, америкалық ғалымдар және қытай ғалымдары Сын жонмян (岑仲勉), Хан рulin (韩儒林), Сай хоңшың (蔡鸿生), Рүй чуанмин (芮传明) сияқты ғалымдар ұқсамаған тұрғыдан «Жау қабірлігіндегі алты сәйгүліктің» аттары туралы ұқсамаған болжамдар айтады. Бұл аттарды біреулер парсыша, біреулер соғдыша десе, енді біреулер түрікше, тибетше деп жорамал айтқан еді.

Гы чыңюңның (葛承雍) Таң тайзоңның Жау қабірстандығындағы алты сәйгүлік мүсіні туралы мақаласы Таң тайзоңның Жау қабірстандығындағы тұлшар мүсіндерінің мағынасы мен тұлшарлардың атының келу тегін ашты.

Атқа түркіше ат қою: Гы чыңюң Таң дәуіріндегі орта жазық жылқыларының бастысы батыс терістіктегі түркі халықтары жасаған өңірден келгендігіне, әрі жылқы тұқымдарының негізінен түркі жылқы тұқымдары екендігіне талдау жасау арқылы, түркі тілдерін дәнекер ете отырып алты сәйгүліктің атына зерттеу жүргізеді. Нәтижеде, Таң тайзоңның 特勤驃 (te qin piao), 青骓 (qing zhui), 什伐赤 (shen fa chi), 飒露紫 (sa lu zi), 拳毛gua (quan mao gua), 白蹄乌 (bai ti wu) сынды алты тұлшарына қойған атының сырын ашты. Ол қытай тілінің көне оқылуы, түркі сөз түбірлері және басқа да тарихи-тілдік негіздерге сүйене отырып бұл сәйгүліктердің атының бір бөлімінің түркі қағандарының атына, бір бөлімінің түркі сөздеріне байланысты ат екендігін анықтайды [4, 182-209].

Таң дәуірінде Қытайдың орта жазығына батыс терістіктегі түркі көпшелілерінен сәйгүліктер қора-қорасымен әкелінеді. Қаңлы елінен асыл тұқымды жылқы шығатындығы, олардан төрт мың жылқы әкелінгендігі тарихи деректерден жолығады [5]. Сол дәуірде Қытайдың орта жазығы үшін «жақсы жылқы ху жерінен, жақсы жылқышы хулардан» келген [6].

Таңтайзоң Лишымин түріктердің атты жасақ құру үлгісін ғана емес, олардың жылқы мәдениетін қабылдағаны соншалық, өз сәйгүліктерін түрікше атпен атап, құлыптастарына олардың мүсінін ойғызады. Оларға арнап өлең шығарады. Қытай авторлары бұны оның өз сәйгүліктерін

мадақтауы ғана емес, қайта түркі көпшелілерінің батырды, ерлікті жырлау салты арқылы өзінің соғыстағы ерлігі мен ерен еңбегін мадақтау және есте сақтау еді, – деп жазады [4. 182-209]. Түркілер батырды, ерлікті жырлағанда оның астына мінген сәйгүлігін де қоса жырлайтындығы, батыр мен аты тең мадақталып, тең еске алынатындығы пындық. Бұны бізге белгілі болған сонау сол Таң тайзоң заманындағы Күлтегін жырларынан бастап кейінгі батырлық, ғапықтық жырларының барлығынан кездестіруге болады.

Түркілер батыр мен мінген атын тең жырлап, тең еске алумен ғана қоймаған, қайта арғы ата-бабалары сақтардан тартып кейінгі ұрпақтары қазақ сияқты ұлттарға дейін жылқыны тіріде жан жолдасы, өлгенде көр жолдасы еткен. Арғы заманда қоса көмген, кейін жылдығына арнап соятып, терісі мен сирақтарын моласының басына апарып қоятын болған. Кейде моласының басына, ескерткіш тасқа жылқы суретін ойған. Таңтайзоң қабірстандығының басына мүсіні ойылған сәйгүліктер де адамға осыны елестетеді: Біріншіден, олар тіріде Таң тайзоңның өзі мінген тұлпарлары, екіншіден, олардың мүсіні қабір басына ойылып орнатылған, үшіншіден, мүсін ойылған тастар дәл тасаттық текшесінің екі жанына орнастырылған.

Ғалымдардың Таң тайзоңның жылқы жырлары мен қабірінің басындағы жылқы мүсіндерін зерттегенде айтқан, «түріктердің батырды, ерлікті жырлау салты» деген сөзі тектен-текке айтыла салған сөз емесі белгілі. Түркі көпшелілерінің, тіпті тұтас көпшелілердің батырлық-ерлігі астына мінген сәйгүлігімен бірге жырланады. Оның есімі де сәйгүлігімен бірге қалады. Таңтайзоң қабірстандығының басына түркі сәйгүліктерінің бейнесін ойғызуы бұдан басқа және байырғы түркі көпшелілерінің ат тұлдау салтымен де байланысты. Бұны зерттеуші ғалымдар жетерлік ескермеген.

Ат тұлдау: Қазақстанның солтүстігіндегі Тобыл өзені аңғарынан байқалған Сынташта (Sintasht) мәдениет жұртынан б. з. б. 2200ж. - б. з. б. 1800ж. аралығындағы жауынгермен қоса көмілген екі дөңгелекті арба және жылқының сүйегі табылды [7]. Міне, бұл қазірге дейінгі байқалған тарихы ең арыдағы ат пен арбаны көржолдас етудің мысалы.

Кейін бұл құбылыс Еуразия даласынан жашай жолықты. Жылқыны көржолдасқа қоса көму әдеті кейін ғасырлар ауыса келе форма жағынан өзгеріп жылқыны қоса көмбей арнап сойып етін өлімге келгендер жейтін, қабір басына жылқының терісін, бас-сирағын, дене мүшесін қоятын немесе мүсіні, бейнесі ойылған тас ескерткіш орнататын болған. Жылқыны (әсілі өз мініс жылқысын) тұлдау немесе асына, жетісіне, қырқына, жылдығына сою қазақ арасында қазірге дейін бар.

Терістік көпшелілерінің 4000 жылдың арғы жағындағы арба мен жылқыны көржолдасқа қоса көму әдеті 3000 жылдың алдында орта жазықтың Ин-Шаң қабірлерінен, одан кейінгі Жоу патшалығы заманындағы қабірлерден байқалды. Чиң шыхуаңның алып қабіріндегі әскерлер мен жылқы және арба мүсіндерін жасап көр жолдасқа қоса көмуі де түбін қуғанда көпшелілердің жауынгерге арба және жылқыны көр жолдастыққа қоса көму

салтының жалғасы екендігі белгілі. Міне, осының көпшелілердегі жалғасының тағы бір жаңды мысалы Таң патшасы Таңтайзоң Ли шымыңнің алып қабірстандығынан байқалды.

Жау қабірстандығындағы алты сәйгүлік – Таң тайзоңның қабірстандығына ойылған Таң тайзоң мінген әйгілі алты сәйгүлік. Қытай тарихшылары Таң тайзоңның қабірстандығына ойылған Таң тайзоң мінген әйгілі алты сәйгүліктің мағынасын Таң тайзоңның өзі мінген сәйгүліктерін қастерлеп, еске алуынан деп қарайды. Іс жүзінде бұнда байырғы көпшелілердің ат тұлдау, тірісінде мінген атын өлгенде көржолдасқа қоса жерлеу немесе тағы басқалардың туындысы екені белгілі. Түркі көпшелілерінің жылқышылығын, атты жасақ құру өнерін, жылқы сынын, жылқы жырын, жылқыға ат қою салтын қаз-қалшында қабылдаған жылқы құмар, түркінің жылқы мәдениетін бойына жете дарытқан Таң тайзоңдай ұлы тұлғаның өлгенде өзі мінген сәйгүліктерін ала кетіп, өзіне көр жолдас етуі табиғи құбылыс. Оның үстіне сәйгүліктердің мүсіні тасаттық текпесінің екі жанындағы (虎廊) ескерткішке ойылғандығы да осы сәйгүліктердің патшаның тасаттығына арналғандығының айғағы. Ерте заманда түріктер өлген адамның тіріде мінген атын өлгенде тұлдап асына, жылдығына арнап шалатын болған. Тіпті түріктердің арғы аталары сақтар өздері табынған ең күдіретті күштің иесі күнге арнап та тасаттыққа тек кендей зулап шабатын жылқы малын шалатын болған. Ал атты балбал тасқа ойып батырдың моласының басына қадау көпшелілерде арғы замандардан бері жалғасып келе жатқан әдет. Бұл одан да арғы замандардағы тірісінде мінген атын өлгенде қоса жерлеу салтының жалғасы екендігі белгілі.

Сондықтан біріншіден, Таң тайзоңның қабірстандығына Таң тайзоң өзі мінген әйгілі алты сәйгүліктің мүсінінің ойылуы ең әуелі терістік көпшелілерінің арғы замандардан бері жалғасқан ат тұлдау, ат арнау салтынан келгендігі белгілі.

Қытайдың орта жазығына жылқы мәдениеті алуан қырынан келгендігі, тіпті жылқышылық (жылқы бағу) өнерінің де келгендігін байқаймыз. Таң дәуірінде «Жақсы ат қу жерінен, жақсы башкер қулардан» деген сөз болған [8]. Міне қытайдың орта жазығына қу жерінен жақсы жылқы әкелініп қала қалмай, жылқышылық мәдениетінің де келгендігінің дәлелі. Яғни Таң тайзоңның астындағы сәйгүлігі түркілерден келумен бірге ат баптаушылары да түркілер болған. Таң тайзоң түркілерден аттың қыры-сырын, тіпті «ат сынына» дейін әбден игерген. Ал, Таң тайзоңның өзінің тегі туралы терістік көпшелілерімен қан араластығы бар деп қарайтын ғалымдар да баршылық.

Көпшелілердің орта жазыққа енген жылқы мәдениеті орта жазықтағы Таң-соң жырларындағы жылқыға, ат әбзелдерін, жылқыға мінген саяхат-сапарға қатысты мазмұндарда молынан жолығады. Бұлар барлығы осы дәуірлерде жылқының орта жазықта күш-көлік ғана емес аса зор эстетикалық нысанаға айналғандығынан да дерек береді. Былайша айтқанда жылқы

мәдениеті қытайдың басқа мәдениетерімен бір уақытта, оның әдебиетіне де арқау болды, әдеби жасампаздығын тың белеске көтерді. Көпшелілерде жылқы күзеу өнерінің наным-сенімдік, салт-дәстүрлік және эстетикалық маңызының зорлығы белгілі. Қытай деректерінен де жылқының жалын күзеу, әсемдеуге қатысты мазмұндар жолығады [9]. Таң тайзоңның қабіріндегі Таң тайзоң мінген, түрікше ат қойған сәйгүліктердің мүсіндерінен де аттың жалын үшке айырып буғандығы, аттың құйрығын түйгендігі байқалады. Бұл арғы замандағы түркілік әдет болып, терістіктегі жарғас суреттерінде молынан жолығады.

Жылқыға қатысты әсемөнер, ойын-сауық. Жоғарыда баяндағанымыздай қытай жері жылқыға ең әуелі таныс бола бастағаннан-ақ ол қытайдың орта жазығында сол дәуірдегі терістік көпшелілері мен Сары өзен алабының ең қасиетті заты қас тасынан ойылған. Осындай қас тасы жылқы мүсіні Шандардың соңғы мезгіліне тән Фухаудың (妇好) қабірінен табылды. Егер кей ғалымдар айтқандай Фухау терістік көпшелілерінің Шандарға ұзатқан Ханшасы болса, онда оның қабірінен шыққан қас тасынан ойылған жылқы мүсіні де оның жасауымен бірге терістіктен келген киелі бұйым болса керек.

Пазырық мәдениетінен көпшелілердің әсемөнердің ең таңдаулы үлгілерін жылқы мәдениетіне арнағандығын, олардың жылқы әсемдеуі басқа әрқандай әсемөнерлік жасампаздықтан асып түсетіндігі байқалады. Алтай көпшелілерінің жылқы және жылқы әбзелдерін әсемдеуі пегіне жеткен деп айтуға болады. Ондағы кемістік – ол заманда ағаш ер мен үзеңгінің әлі ташқырланбағандығы ғана еді.

Алтын ерте заман адамдары үшін дәл қазіргі сияқты ерекше ташпы әрі құнды зат болған. Терістік көпшелілерінің алтынға табынуына қарағанда, ол қазіргідей бағалы зат ғана емес, киелі зат та саналған. Сондықтан көпшелілер өзінің осы бір ең асыл затын ат әбзелдерін әшекейлеуге пайдаланған. Бәлкім бұл да оның киелі қаралғандығынан болса керек. Орта жазықтағы алғашқы алтындалған ат әбзелдері Ин-шаң жұрттарынан байқалды. Бұндай ат әбзелдерін алтынмен аптап, күміспен қаптау Чиң дәуірінде барынша дамыған. Оны Чиң патшасы Чиң шыхуаңның қабірстандығынан табылған ат әбзелдері әйгілейді. Ондағы ноқта-жүгеннің төбелдірігі (ноқта-жүгеннің маңдай тұсына тағылатын салшыншақ әшекей) ерекше әшекейленіп, өрнек салынып, алтын-күміс жалатылап жасалған [10]. Орта жазықтағы ат әбзелдерін әшекейлеп құймалаудың таң дәуіріне жеткенде жоғары шекке жеткендігін байқауға болады [11].

Ат доп ойны. Құша киінің, үстіне қайырма жағалы, тар жеңді ұзын қаптал шапан, басына қулардың бас киімін, аяғына ұзын қоныш етік киіп, беліне белбеу буынған, ат доп ойнын ойнаған қыздың Таң дәуіріндегі мүсіні қазір Лояң мұражайында сақтаулы тұр [12].

Ат доп ойыны Қытайдың орта жазығына парсы жерінен келген делінеді. Ондағы ат доп ойыны, таққа мініп, ойын ойнап, жарыс салу сияқтылар терістік көпшелілерінің мәдениетінің әсері болып қалмастан, олардың киімі де терістіктегі қулардың киімі болған. Терістік көпшелілерінде (қазақта) ат үстінде әйелдер ерлермен тең қыз қууға шығып, ер басына қамшы үйіріп, жарысқа түседі. Қолына домбыра алып, топ ортасында ақындық айтысқа түсіп, ерлермен өлең сөздің сайысына түседі. Терістік көпшелілерінің хан мен қараша, ер мен әйел арасындағы теңдік әйгіленген осындай азат ой, еркін идеясы Қытайдың орта жазығында терістік көпшелілері қулардың мәдениеті барынша қабылданған Уй-жинен, Сүй-таң және Соң патшалығына дейін болған. Ат доп ойынындағы ат ойыны, ат доп, ат доп ойынындағы киім-кешек сияқтылар ғана емес, әйелдердің ат доп ойнауы да терістіктен келген (орта жазықтың дәстүрлі тұрмыс өлшемінде әйелдердің ат жарысын салуы, доп ойнауы сияқтыларға жол қойылмайды).

Қытай қабырға суреттерінен қытай ақсүйектері ішіндегі терістік көпшелілерінің жылқы мәдениетін ерекше қабылдаған тобының жылқы мәдениетін сауық-сайран, көңіл көтеру құралы еткендігін де байқаймыз. Қабырға суреттердегі жылқы мініп, садақ тартып аң аулауға шыққан көріністер аң аулап, азық табу емес, саят құру екендігі бесенеден белгілі.

Махмұт Қашқаридың «Түркі тілдер сөздігінде»: «Тобық шоқпармен ұрыш ойнайтын доп» [13. 492], «Талас – ат бәйгесінде және тобық доп ойынында майдан шекарасына тартылған арқан» [13. 471].

Жылқы үстінде шергілетін күй және күй аспабы: Ат үстінде ойналатын күй дегендік – көпшелілердің күйі дегендік. Қытайларда ерте заманда қисса айту әдеті (дастанды өлеңдетіп жатқа айту) болмаған. Уаңчиң (王青) мырза бұның себебін мынадай үш жақтан іздейді: «көшіп жүруге үйлесетін мәдениет ортасы жоқ, жанға ала жүріп, шертетін күй аспабы тапқырланбаған, тілінде және тон (дыбыс ырғағы) бар». Міне, сондықтан да терістік көпшелілерінің ән, күй, би және басқа да өнер көрсету үлгілерімен ұштастырылған әдебиет жасампаздығы Қытайдың орта жазығындағы халықтардың әдебиетіне молынан қабылданып, тез таралып, кең көлемді қоғамдық өнім берді. Ол орта жазық әдебиет-көркемөнерінің халықтық түс алуына тамаша шарт-жағдай жаратты.

Жылқының әскери мәдениетке жасаған әсері. Жылқы соғысты жеделдетті, соғыс мәдениетінің таралуын жеделдетті, жылқы соғыстың көлемін, шаршатын аумағын, соғыс мәдениетінің таралу, шарпу аумағын ұлғайтты.

Әскери қосын ең әуелі бір топтың немесе бір елдің өзін қорғау және басқаларға зорлық жасау үшін жасақтаған қарулы күші. Қытай тарихынан алып қарағанда оның қайсыбір патшалығы болмасын терістік көпшелілерінен және олардың әскери қосындарынан аулақ бола алмаған. Тіпті тұтас қытай тарихында оның елін билеген, әкімият құрған әулеттердің тең жарымынан

астамы терістік көшпелілері болған. Қытай тарихындағы ең алғашқы патшалық Шиялар терістік көшпелілерімен ерекше байланыста болған, кейін Шаңдар Шияларды талқандағанда Шияң ақсүйектері терістік көшпелілеріне қашып барып қосылған. Шаңдар терістік көшпелілерімен ұзақ уақыттық араластығы, терістік көшпелілерінің Шаңдарға қосылып, орда жұмысына дейін араласқандығы сүйек жазуының деректерінен молынан байқалады. Шаңдардың соңғы мезгіліндегі астанасы Инн қабірстандарынан табылған адам бас сүйектерінің де көп бөлегі терістік көшпелілерінікі екендігі дәлелденген. Ал, Жоулар терістік көшпелілерімен етене болған, тіпті, бір мезет Номдармен бірге көшпелі мал шаруашылығымен шұғылданған. Жоуларды аударып, патшалық құрған Чиндер тегінде батыс терістікте жылқы шаруашылығымен шұғылданатын көшпелі ел болған [14]. Міне бұлардың барлығынан Хан патшалығынан бұрынғы орта жазық патшалықтарының терістік көшпелілерімен қаншалық байланыста екендігін, бұның орта жазықтың әскери істеріне қаншалық әсер-ықпал жасағандығы өздiгiнен-ақ белгiлi. Тiптi, Ханнан бұрынғы орта жазық патшалықтарын түгелiмен терiстiк көшпелiлерiне тiкелей байланысты деп қарайтын зерттеушiлер де аз емес. Ханнан басталған Қытай патшалықтарының жағдайына қарасақ, Хандар екі жүз жылдан астам әкімәт құрып, оңтүстік ғұндарды бағындырып, терістік ғұндарды батысқа қуып тастағанымен, әскери техника және жабдықтау жағынан терістіктерден тәлім алды. Олардан атты жасақ жасақтауды, атты жасаққа ебдейлі киім кийуді, атты жасақтың қаруларымен қарулануды және басқа да атты жасақтың соғыс өнерлерін үйренді. Бұнымен қоймай Хан армиясының құрамында терістік көшпелілерінің әулеттері де аз болмаған. Орта жазыққа қоныстанған немесе соғыста бағынған терістік көшпелілерінің ұрпақтары Хан армиясына қатынасып, соғыс жүргізген. Тіпті терістік ғұндарды хандарға бағынған оңтүстік ғұндардың армиясы талқандаған [15]. Хан патшалығынан кейінгі 300 жыл шамасында қытайдың орта жазығы терістік көшпелілерін негіз еткен сыртқы ұлттардың үстемдігінде болды. Осыдан кейінгі Сүй-Таң патшалықтары тұсы қытайдың ең бір өркендеген және өз тізгінін өз қолына алған дәуірі болды.

Таң дәуірі орта жазықтың түркі мәдениетін барынша қабылдаған дәуір еді. Таң патшалығы дәуірінде орта жазық атты жасақтарында өзгерістер жасалды. Оңтүстік – терістік патшалықтары дәуірінен бергі сауыт-сайманы зіл-батпан атты қосын қатардан қалып, Түріктерге еліктеп, сауытсыз, соғысқа ыңғайлы, жеңіл атты жасақ жасақталды. Таң патшасы Таң тайзонның соғысқа мініп шыққан сәйгүліктерінің тас оймасынан да осындай қарапайымдылықты аңғаруға болады.

Кей мамандар айтқанындай, Шаң дәуірінің соңғы мезгіліндегі әйгілі әскери қолбасшы Фу Хау Шаң дәуіріндегі терістіктегі белгілі елдің Шаң патшасы У-динге ұзатқан қызы болса, онда Шаң елінің әскери-саяси істеріне

ересен үлес қосқан осы әйел қайраткердің орта жазыққа терістіктің әскери қару-жарағы мен соғыс өнерін ала келері сөзсіз еді.

Көпшелілер заттық мәдениет жағынан салыстырмалы түрде мешеу болғанымен, әскери жақтан зор басымдылық иеледі. Олар ат жалындағы садақтылар болғандықтан таңдаулы садақшылардан аса икемді атты жасақ ұйымдастыра алды. Бұндай арнаулы «құрал» оларды отырықшы ұлттардың алдында үстем орынға шығарды. Бұл зенбірекпі қосындардың таяу заманғы европалықтарды басқа елдердің алдында ырықты орынға шығарғандығымен бірдей болған [16]. От қаруы жалшыласудан ілгергі далалықтардың егінші елдерден әскери жақтан үстем орында тұруының дәмін байырғы Қытай, Үндістан, Иран, Батыс Азия және Европа елдерінің барлығы тартқаны тарихтан белгілі.

Мыңчыби өзінің «Дала мәдениеті және адамзат тарихи» атты еңбегінде жылқының адамзат соғыс мәдениетіндегі рөліне тоқталғанда былай деп жазды: «Чүнчиу-жангуо дәуірінен Хан Удиге дейінгі жүздеген жылда, орта жазық патшалықтарын ғұндар арандатып отырды. Бұнда бастысы ғұндардың атты әскерлерінің пабуылына ұшырады. Жангуо дәуірінде Жауулиңнің «қуларша киініп, қуларша атты жасақ жасақтауды» дәріштеуі де, ғұндармен алысу барысында, сұрыпталған атты жасақ құрғанда ғана ғұндардың атты жасағына төтеп беруге болатындығын әбден түсінгендігінен еді. Хан Удидің де ел байып, мемлекет күшейгенде, жылқы сатып алып, жылқы бағуға кірісуі атты жасақ құрып, ғұндарға төтеп беру болды. Оның Жаңчианды батыс өңірге сапарға аттаңдыруындағы басты мақсаттарының бірі асыл тұқымды жылқы іздеу еді. Хан Уди атты жасақ құруға мән бергендіктен ғана ғұндардың қатерін түбегейлі аластай алды. Ол кезде Евразия ұлы құрылығын көпшелілердің жеңімпаз атты жасақтары ат тұяғымен таптаған. Чиншыхуан да ұлы қорғанды ғұндардың атты жасағын тосу үшін салды. Кейін Шыңғысханның, түріктердің, арабтардың, ауарлардың ұлы дүбірлері түгелдей жылқының арқасында орындалды. Арияндардың Европаға дендей еніп, Рим империясын талқандауында сүйенгені тағы да жылқы болған. 14-ғасырда от қару пайда болғанға дейін, атты жасақ ерекше қорқынышты әскери күш саналған. Атты жасақ бір патшалықты, бір ұлтты жойған; Атты жасақ бір патшалықты жаратқан, бір ұлтты есейткен. Атты жасақ адамдардың назарын соғысқа шоғырландырды, адам мен адамның бәсекесін асқындырды. Адамдардың ойын соғысқа ұйытты, адамдардың ақыл-парасатын соғысқа жұмсады. Тактика мен стратегиядағы бұрылыс, соғыс қаруларындағы жаңалану тарихтың алға басуының беташары болып отырды. Атты жасақ тарихтың барысын арт-артынан өзгертіп отырды. ...экономикалық бәсеке әскери бәсекенің орнын алудан бұрын, соғыс адамзатты алға ілгерлетті, тарихты дамытты».

Таң дәуірі орта жазықтың түркі мәдениетін барынша қабылдаған дәуір еді. Таң патшалығы дәуірінде орта жазық атты жасақтарында жалғасты өзгерістер жасалды. Оңтүстік-терістік патшалықтары дәуірінен бергі сауыт-

сайманы зіл-батпан атты қосын қатардан қалып, түріктердің әсер-ықпалында, соғысқа ыңғайлы, жеңіл атты жасақ жасақталды. Таң патшалығының құрушысы Лиу юан Тайюанды қорғап тұрған кезінде, түрік атты әскерлерінің «садақ тартып», «құйынша ұйытқыған» күш-қуатымен танысады. Сонымен өзі басқарған қосынның ат үстінен садақ тартуға жарайтын жарым-жартысын іріктеп алып, түрікше жаттықтырады. Оларға түріктердің ат мініп, садақ тартуын ғана үйретіп қалмастан, ішім-жем, жатын орнына дейін түріктерге еліктетеді. Жеңіл атты жасақ Таң армиясының жауынгерлік қуатын барынша асырды. Таңтайзоң Ли шымың өз мініс аттарын түрік сөзімен немесе түрік мәнсап атымен атаған. Бұл оның өз сәйгүліктерін әсірелеуі ғана емес еді, қайта түріктердің батырды, ерлікті жырлау салты арқылы өзінің соғыстағы ерлігі мен ерен еңбегін мадақтау және есте сақтау еді [17, 176]. Таң империясының ел басы Таң тайзоң түркі көпшелілерінің атты жасақ құру мәдениетін ғана қабылдап қалмай, байырғы терістік көпшелілерінің жылқы қастерлеу, жылқыны жырлау, жылқы жоқтау, жылқы тұлдау, батырдың ескерткішіне мінген атының бейнесін салу сияқты салттарының әсерінде, өзінің ерлігін әйгілеп, ел қорғаған талай сайыстарда астына мінген, түркілерден алған алты сәйгүлігіне арнап тастан мүсін де ойғызды. Таң дәуірі тек әскери мәдениет жақтан ғана емес, басқа мәдениет жақтарынан да патша ордасын негіз еткен жоғары жіктердің тіл, киім-кешек, ішіп-жем, жатын орынға дейін түріктерге еліктеген заманы болған. Таң дәуірінен басталған жеңіл жабдықталған атты жасақ өзінен кейінгі Соң, Юан, Миң және Чиң патшалықтарына дейін жалғасып, От қарулар мен моторлы көліктер жалпыласқанға дейін үстемдік орнын сақтап келді [17, 179].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. 孟驰北: «草原文化与人类历史», 国际文化出版公司, 1999年.
2. «Ханнама» 22-бума, «Жол-жосын, музыка дерегі».
3. «唐会要» 卷二七 (Таң жарғылары 27-бума).
4. 承雁: «唐昭陵六骏与突厥葬俗研究», 中华文史论丛, 第六十辑, 182-209页.
5. «唐会要» 卷二七.
6. «唐代九姓胡与突厥文化», 中华书局, 1998年, 北京, 225页.
7. Уаң хайчың, «Қытай ат арбасының төркіні», Евразия ғылыми журналы, №3, 64-6.
8. 蔡鸿生: «唐代九姓胡与突厥文化», 中华书局, 1998年, 北京, 225页.
9. 郭物: «国之大事 – 中国古代战车战马», 四川人民出版社, 2004年, 175.
10. «国之大事 – 中国古代战车战马», 四川人民出版社, 2004年, 112页.
11. 郭物: «国之大事 – 中国古代战车战马», 四川人民出版社, 2004年, 174-175页.
12. 赵超著: «云想衣裳: 中国服饰的考古文物研究», 四川人民出版社, 2004年, 成都, 121页.
13. «Түркі тілдер сөздігі», 1-том, 492 бет.
14. 郭物: «国之大事 – 中国古代战车战马», 四川人民出版社, 2004年, 102页.

15. 雷海宗: «中国的兵», 中华书局, 2005年. 75页.
16. 勒·格鲁塞 (Rene Grousset): «草原帝国» (Дала Имперясы), 国际文化出版社, 2006年, 北京, 11页.
17. 郭物: «国之大事 – 中国古代战车战马», 四川人民出版社, 2004年, 134页.

REZUME

Y.KUMARULY (Urimzhi)
INFLUENCE OF NOMADIC HORSE CULTURE ON THE ANCIENT CHINESE
MIDDLE FLAT CULTURE

The article deals with the influence of nomadic horse culture on the ancient Chinese middle flat culture. Thus there can be seen the old sides of ancient horse culture of nomads especially Turkic nomads.